

“ “ “ “ “ “ “ “ “ “ “ “

” *

' ,
, ,
,

“ “ “ “ “ “

,
”
,

“ “ “ “ “ “ “ “ “ “ “ “ “ “ “ “

,
”

((.)

,
,

((.)

Copyright © 2014

У статті вперше відстежено внутрішню методологію академічної дисципліни “Теорія соціальної роботи”, обґрунтовано об’єкт курсу та подано його структуру. Зокрема, використовуючи системомислєдїяльнїсну методологію Г.П. Щєдровицького, антропологічний підхід В.І. Слободчикова, принцип учинковості В.А. Роменця, циклічно-вчинковий підхід, розроблюваний у рамках вітакультурної методології А.В. Фурмана, розкрито змістове наповнення ідеального та реального різновидів об’єкта, окреслено ознаки теоретичної роботи у системі професійного методологування, визначено ідеальну дійсність об’єкта названого теоретичного курсу, якою є психо-соціальна взаємодія між суб’єктами життєдіяльності, особистостями суспільних стосунків, індивідуальностями вчинення та універсумами власного життя.

Актуальність теми дослідження. Головним надбанням кожного навчального курсу є з’ясування його внутрішньої методології як “єдиного мето-

* Дослідження здійснене у рамках держбюджетної теми “Оргдіяльнісні ігри як інтегральна умова розвитку професійної креативності студентів в освітньому процесі сучасного ВНЗ” кафедри психології та соціальної роботи ТНЕУ (СР-16-2013“Б”), затвердженої УкрНПІ за 2013–14 роки (держреєстраційний номер 0112U007888).

ду розуміння і розташування всього навчального матеріалу” [4, с. 152]. Саме внутрішня методологія, за словами О.Ф. Лосєва, дозволяє відшукати способи категорійно зрозуміти кожен із запропонованих наукою термінів, щоб в подальшому “поставити у взаємозв’язок з’ясовані таким чином поняття” та відкриває перспективи для чистої логіки і чистої думки, які дають змогу більшою мірою зрозуміти ті чи інші змістові настановлення курсу [див. 4].

Отож, внутрішня методологія є актуальною і для будь-якої академічної дисципліни, у тому числі й для “Теорії соціальної роботи”. Річ у тім, що сьогодні її структура і зміст мають емпірично-еклектичний характер. А це означає, що в ній механічно поєднані органічно несумісні складові та елементи, які запозичуються з протилежних методологічних концепцій, і більше того – предметний матеріал зібраний з різних наук без обґрунтованої систематики і конфігурування. Тому виникає нагальна проблема запропонувати *контури методологічної концепції* названого курсу.

Мета методологічної розвідки полягає у тому, щоб методологічно обґрунтувати об’єкт дисципліни “Теорія соціальної роботи”, окреслити шляхи дослідження його предметної сфери і подати структуру цього академічного курсу.

Методологічну оптику дослідження становлять:

а) теоретична концепція поєднання різнопредметних знань особистості шляхом конфігурування, що розроблена у лоні системомиследяльнісної методології Г.П. Щедровицького [2; 15];

б) концепція образів суб’єктивної реальності людини у форматі антропологічного підходу В.І. Слободчикова [8-9];

в) принцип учинковості В.А. Роменця [16];

г) циклічно-вчинковий підхід як метапарадигмальна стратегія обґрунтована у рамках вітакультурної методології А.В. Фурмана [11; 12; 14].

Виклад основного матеріалу дослідження. Правильне уявлення про об’єкт, з яким працює людина, дозволяє їй професійно здійснювати свою діяльність. У зв’язку з цим найкраща ситуація – мати ґрунтовні наукові знання про об’єкт діяльного оперування, який існує незалежно від знання про нього, адже він існував і до їх появи [11, с. 20-24]. На думку Г.П. Щедровицького, котрий обґрунтував свого часу механізми об’єднання і співорганізації знань [15, с. 657-665], найактуальнішим у систематизації наукових знань залишається *створення багатосторонньої картини об’єкта*, що вивчається. Відомий методолог пояснює це тим, що сучасні суспільні завдання вимагають одночасного використання знань з різних наукових предметів. У результаті інтеграції цих знань отримуємо “одне цілісне уявлення про складний “багатосторонній” чи “комплексний” об’єкт”. Але у процесі практичних пошуків, – за словами вченого, – він не набуває єдиних законів життя, хоча й існує в організаційно-управлінській діяльності.

Крім того, треба розрізняти *ідеальний та реальний різновиди об’єкта*, для того щоб отримати істинну систему знань про нього. Ідеальний об’єкт

конструюється мисленнево, його не існує в дійсності. Цей процес уподібнений мисленневому моделюванню, однак для нього пріоритетною є процедура *ідеалізації*, котра спирається на здатність до узагальнення й абстрагування. Саме у процесі ідеалізації відбувається відведення думки від реальних ознак предмета з одночасним введенням у зміст об'єкта ознак тих властивостей, які відсутні в ньому насправді. В такому ідеальному (мисленневому) образі характерні сторони об'єкта не тільки відірвані від фактичного емпіричного матеріалу, а й шляхом обдурювання постають у більш повному вигляді, ніж у дійсності вони є. У результаті дослідником створюється так званий "ідеальний об'єкт", яким він оперує у теоретичному мисленні при відображенні реальних об'єктів. Останньому, навпаки, притаманні певні фактичні властивості, які існують в об'єктивній дійсності повсякдення [7, с. 107-108].

Тому науковець-теоретик повинен володіти такими знаннями, котрі б допомогли йому швидко абстрагуватися при знаходженні шляху усунення незначущих для функціонування досліджуваного об'єкта його мисленнево уреальнених властивостей, переходячи від ідеального об'єкта до реального і навпаки. "Щоб об'єднати в одну систему різні знання про об'єкт потрібно перебудувати їх відповідно до структури. Для цього створюють *модель-конфігуратор*, що дає змогу пояснити процес синтезу різних знань про об'єкт та їх зведення в єдине складне знання-систему. В результаті роботи із *конфігурування знань* з'являються такі утворення: а) структурні моделі об'єкта і б) власне теоретичні знання, що отримані на основі цих структурних моделей і синтезують набір різних знань про об'єкт. Теоретичні знання є справжніми лише відповідно до поданого в моделі ідеального об'єкта" [15, с. 657]. Їх можна використовувати не тільки стосовно останнього, а й щодо окремих об'єктів практики. Тоді виникає потреба у певному – прикладному – перетворенні теоретичних знань. І коли така трансформація здійснюється, то залишаються лише гіпотетично істинні знання, тобто не здобуті раціонально, а сконструйовані інтелектуально.

Теорія, – пише О.Є. Гуменюк (Фурман), – фіксує статичку у розв'язанні природи досліджуваного об'єкта, що не підлягає безпосередньому спогляданню і є своєрідною невидимою реальністю, тоді як методологія відображає динаміку самого процесу пізнавальної творчості, який спрямований на мисленнєве проникнення у потаємний зміст цього об'єкта і є його реальністю. Для методології характерно враховувати відмінності та множинності різних позицій діячів-професіоналів щодо об'єкта. Звідси – робота з різними уявленнями про один і той же об'єкт, при цьому самі знання розглядаються як об'єктивний момент миследіяльної ситуації [див. дет. 3, с. 183-190].

Отже, теорія відображає ідеальний об'єкт пізнання, оскільки вона описує світ неочевидного, а теоретична робота є раціональною формою організації наукових знань, сутність якої полягає в мисленневому обґрунтуванні дослідницьких предметів і методів їх пізнання, орієнтуючись на той чи інший

Рис. 1. Ознаки теоретичної роботи у системі професійного методологування [13, с. 31]

саме ідеально сконструйований об'єкт. “Звідси теоретик, на відміну від методолога, здобуває знання про світ ідеального, або про світ ідеальних сутностей, котрий прихований за світом реальності-видимості” [13, с. 31]. Одним із авторів ще у 2005 році виокремлені ознаки теоретичної роботи на відміну як від методологічної, так і науково-практичної та експериментальної [див. там само, с. 30-34] (рис. 1).

Виходячи із сказаного, для нас важливо описати вичерпно і всебічно об'єкт навчальної дисципліни “Теорія соціальної роботи” (ТСР) та повною мірою врахувати наукові підходи до його формування. Після обговорення цієї проблеми на кількох методологічних семінарах є підстави стверджувати, що *ідеальний об'єкт ТСР становить організована психосоціальна взаємодія між людьми як суб'єктами життєдіяльності, особистостями суспільних стосунків, індивідуальностями вчинення, універсумами власного життя у ситуації надання певної допомоги тим, хто її потребує*. Ідеальну дійсність об'єкта ТСР зображено на **рис. 2**.

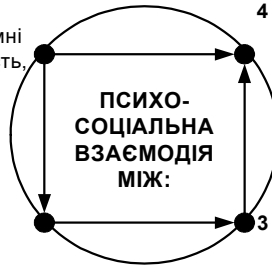
Пропонована *мислесхема* обстоює те, що об'єктом психосоціальної взаємодії першого рівня є *суб'єкти життєдіяльності у мережі їхніх повсякденних стосунків*. “Суб'єкти, як зазначає В.І. Слободчиков, наділені активністю, яку спрямовують на об'єкти чи інших суб'єктів” [9, с. 131]. У нашому випадку суб'єктами психосоціальної взаємодії є конкретні індивіди, соціальні групи чи суспільство в цілому. Становлення самого ж суб'єкта життє-

1 – суб'єктами

життєдіяльності: системні наукові знання про сутність, зміст, форми і засоби соціальної допомоги

2 – особистостями**суспільних стосунків:**

сукупність норм і канонів забезпечення толерантних, паритетних взаємостосунків між соціальним працівником і клієнтом

4 – універсумами власного життя:

самоактуалізація соціальним працівником найважливіших психодуховних форм продуктивної міжособистівої взаємодії з клієнтом (довіри, любові, добра, справедливості, відповідальності тощо)

3 – індивідуальностями вчинення:

гуманістичні та патерналістські цінності, що обстоюються соціальним працівником у конкретних ситуаціях міжособистісної взаємодії

Рис. 2. Ідеальна дійсність об'єкта ТСП

діяльності пов'язане із процесом привласнення особою основних структурних утворень – сенсу, мети, завдань, способів перетворення об'єктивного світу та ін.

У фокусі стратегії індивідуальної чи групової соціальної допомоги перебуває людина у цілості її внутрішнього світу, її індивідуальності та універсуму. Взаємодія суб'єктів створює особливий – соціокультурний – світ, унікальну організованість його міжсуб'єктних материків, у межах якої особистість здатна, з одного боку, відчувати, переживати, бажати, бути нездоланою, мати силу життєвої енергетики, а з другого – свідомо діяти, співпереживати, відчувати радість, біль тощо. Саме у процесі взаємодії, з урахуванням очікувань та дотриманням визнаних норм і правил, суб'єкти впливають один на одного, сприяють привласненню кожним суспільних цінностей. Оптимізувати існування людей як суб'єктів та організувати їхнє буття у складному соціально-економічному просторі й покликана *соціальна допомога* як цілісна системна діяльність гуманістичного спрямування. Тому навчальна дисципліна ТСП при виокремленні свого об'єкта охоплює системні наукові знання про сутність, зміст, форми і засоби різних видів указаної допомоги.

Ідеальним об'єктом вивчення у ТСП другого рівня є *психосоціальна взаємодія між особистостями суспільних стосунків*, котру слушно розглядати з позицій соціально-психологічного підходу до розуміння людини як особистості. Сучасні вчення про людину теоретично та експериментально доводять, що людська психіка не є результатом або прямим продовженням природного розвитку елементарних форм поведінки, психічного життя тварин. Теоретики вказують на те, що психічні функції людини формуються у процесі її культурного розвитку і духовного становлення в суспільстві, шляхом привласнення нею соціального досвіду. При цьому сам цей процес становить специфічну форму психічного розвитку-окультурення, що ха-

рактерна тільки для людини. Тут ідеться не лише про вищі психічні функції, а й про більш прості, які мають соціальну природу і формуються протягом життя. Самі функціональні системи мозку, будучи матеріальною субстанцією психічних функцій, не з'являються у готовому вигляді до народження й не визрівають самостійно, але формуються у процесі спілкування й упредметненої діяльності (за О.Р. Лурія) [5]. Нині на рівні окультуреної людини не затребувані жорсткі природні програми її соціальної поведінки, адже соціальне життя є постійно змінним, багатопроблемним, непередбачуваним.

Відтак соціально-психологічний підхід до розуміння особистості дає підстави говорити про неї як про індивідуальне й водночас соціально-психологічне явище [6]. До найвідоміших теорій тут традиційно відносять психоаналіз (З. Фройд, К. Юнг, А. Адлер та ін.), поведінкову школу (бігевіоризм), гуманістичну та екзистенційну психології (А. Маслоу, К. Роджерс та ін.), трансакційний аналіз особистості (Е. Берн), акмеологічний підхід (О. Бодальов, А. Деркач, Л. Орбан-Лембрик та ін.), концепції життєтворчості (Л.В. Сохань, К.О. Абульханова-Славська) і соціально-психологічної адаптованості (О.П. Саннікова, А.В. Фурман).

За З. Фройдом, несвідомі процеси, на відміну від свідомих, відіграють визначальну роль у формуванні мислення й поведінки людини. У його розумінні саме тут приховані основні детермінанти особистості, тут уявлене головне джерело психічної енергії, спонукання та інстинкти. К. Юнг здійснював вивчення особистості як складного структурного явища, що ґрунтується на ідеї про наявність, поряд з індивідуальним несвідомим, колективного. Вчені-бігевіористи (Д.Б. Вотсон, Б.Ф. Скіннер) стверджували, що всю поведінку людини можна описати двома термінами – “стимул” і “реакція”, де стимул – це зміна зовнішнього середовища, а реакція – відповідь організму на стимул. Гуманістична психологія розглядає особистість як унікальну цілісну систему, відкриту до самоактуалізації, що притаманна тільки людині. Скажімо, А. Маслоу запропонував концепцію цілісного підходу до людини. Згідно з його уявленням, основна потреба особистості – самоактуалізуватися, реалізувати свої потенційні можливості, здібності, таланти. У зв'язку з цим учений виокремив класифікацію потреб і взаємозв'язків між ними, побудувавши своєрідну ієрархію, у якій вищі запити не виступають на перший план, поки не задоволені нижчі потреби. Акмеологічний підхід до вивчення особистості зосередив увагу на вивченні вершинних – психофізіологічних, психо-соціальних, духовних – характеристиках фізично і психічно зрілої дорослої людини, на з'ясуванні об'єктивних і суб'єктивних чинників, що дають змогу особистості якомога плідніше проявити себе в житті. Дослідження у цій царині підтвердили, що не сформована на початку життєвого шляху професійна культура важко компенсується на наступних його етапах та негативно впливає на особистісний і професійний розвиток людини.

Отже, відповідно до названого підходу, особистість постає не тільки як індивідуальність, а й як певний соціально-психологічний тип, для якого

характерні ментальність, соціальна активність, ціннісні орієнтації, позиції, мотиваційна сфера, когнітивні характеристики, соціокультурна компетентність, статусно-рольові показники, відповідна програма та лінія поведінки за умов конкретного соціального довкілля.

Антропологічний підхід зорієнтований на людську реальність у всіх її духовно-душевно-тілесних вимірах, передбачає пошук засобів та умов становлення людини як творця власного життя, як індивідуальності [1]. В.І. Слободчиков підкреслює, що сьогодні важливим є “відтворення власне людського в людині, а не тільки її окремих компетенцій, здібностей чи психічних функцій” [9]. Головне завдання освіти зводиться до того, що вона має стати універсальною формою становлення і розвитку базових, родових здібностей особистості, які б дозволили їй відстоювати власну людяність, бути не тільки матеріалом і ресурсом соціального виробництва, але насамперед – справжнім суб’єктом культури та історичної дії, конструктором власного життя” [7, с. 317].

У гносеологічному підході розглядається можливість пізнання особистістю предметів і явищ дійсності, їх властивостей, зв’язків і відношень. Вивчаються джерела, шляхи, методи, форми і закономірності пізнавального процесу. Цей підхід виходить із визнання тієї обставини, що пізнання є відображенням об’єктивної реальності, яка існує поза і незалежно від свідомості особистості, причому остання суб’єктивно долучена до об’єктивної реальності; процес пізнання – це відображення особливого типу, і для його пояснення треба використовувати весь наявний на сьогодні в науці і філософії арсенал методологічних засобів [10, с. 126–128].

Циклічно-вчинковий підхід, що розробляється одним із авторів, у лоні вітакультурної методології, виокремлює особистість як людину такого ступеня окультурення, котра здійснює повнозгомі суспільні вчинки і має значущу для родини, етносу, нації чи людства справу життя. Він ґрунтується на відкритості професійної діяльності, обстоює “циклічність учинку колективного пізнання задля технологізації добування більш вичерпних наукових знань у контексті вдосконалення сфери духовного виробництва” [13, с. 83].

Отже, сучасні підходи до вивчення особистості дають підстави висновувати, що психосоціальна взаємодія між особистостями суспільних стосунків охоплює сукупність норм і канонів забезпечення толерантних, паритетних взаємостосунків між соціальним працівником і клієнтом (див. рис. 2). Професійна система допомоги різним категоріям громадян передбачає спеціальну підготовку фахівців – соціальних працівників. У процесі роботи між працівником та конкретним клієнтом виникають рівноправні стосунки, які ґрунтуються на заздальгеді усвідомлених й унормованих правилах поведінки. Вони побудовані на здатності без агресії сприймати думки, поведінку, форми самовираження та спосіб життя іншої людини, які відрізняються від власних [див. 6]. Основу регуляції цих взаємин становить

повага до особистості, індивідуалізація клієнтів, конфіденційність, прийняття клієнта, співпереживання йому, неупереджене ставлення, ефективний прояв почуттів, визнання його права, самовизначення тощо.

Третім рівнем ідеальної дійсності об'єкта ТСР є *психосоціальна взаємодія між людьми як індивідуальностями вчинення*. На думку В.І. Слободчикова, “становлення індивідуальності є процес індивідуалізації суб'єктивної реальності” [9, с. 353]. Індивідуальність, котра утворилася в соціумі, – яскрава, унікальна і неповторна, розкривається у житті активно і творчо. Цих міркувань притримувався Б.Г. Ананьєв, який вказує на те, що “особистість – “вершина” всієї структури людських властивостей, а індивідуальність – це “глибина” особистості і суб'єкта діяльності” [17, с. 329]. Останній підходить до вивчення індивідуальності як до інтегрованої людини, котра має якості індивіда, суб'єкта діяльності та особистості. Для утворення цілісного образу індивідуальності людини послуговуємося баченням С.Л. Рубінштейна, який стверджує, що “людина стає індивідуальністю через наявність у неї особливих, одиничних та неповторних властивостей” [цит. за 9, с. 355].

Отож, індивідуальності притаманне “виділення” свого, власного у взаємозв'язках і взаємостосунках з іншими людьми, а соціальні норми та цінності входять у її внутрішню сутність (природу) й слугують найбільшим досягненням. Людина – носій індивідуального стилю діяльності, і водночас автор власних вчинків, манери життя і соціальної поведінки. Самобутність людини розкривається через основні культурні, духовні та суспільні цінності, відтак саме сенс життя відображає її життєві концепції, принципи, мету.

Здійснені вчинкові дії соціальним працівником дають йому змогу вичленили у перцептивному спілкуванні як процеси ототожнення, співпереживання, а також усвідомлення того, яке враження склалося про “мене як особистість” в інших, і наскільки сформовані позитивні емоційні стосунки, так і можливість відчувати справжнє прийняття чи неприйняття клієнта соціальної служби. Це виникає через полідіалогічний зворотний взаємоспричинений зв'язок, який уможливило обстоювання, обговорення не лише своїх, утілених у професійну діяльність, ідей та ідеалів, цінностей та смислів, а й клієнта. До того ж використання у діяльності соціального працівника гуманістичних та патерналістських цінностей у процесі міжособистісної взаємодії з клієнтом дозволяє виявити те, наскільки кожен учасник здатний утілити їх у власні вчинкові дії, а також показати унікальність та неповторність кожного у спільній діяльності.

Ідеальною дійсністю об'єкта четвертого рівня є *психосоціальна взаємодія між людьми як універсумами власного життя*. Загалом універсальність людського життя становить найвищий рівень її духовного виміру, який проявляється в усвідомленні Людиною свого буття і місця у Світі, причетності до Світу як до нескінченного цілого [9, с. 360].

Сприйняття, добування, збагачення, поширення і творення соціальним працівником професійного соціально-культурного досвіду, що відобра-

жається у вигляді знань, умінь, норм і цінностей, дозволяє йому розширити поле індивідуальної свободи дії, зокрема вибору форм і засобів утілення власної творчої активності, котра розширює діапазон самоактуалізації професіонала в конкретних ситуаціях міжособистої взаємодії [3, с. 183-190]. Відтак соціальний працівник як психологічно здорова, самоактуалізована особистість має здатність свідомо контролювати своє життя, свою поведінку та власні вчинки на засадах поваги, справедливості, добра, правди, прекрасного, довіри тощо.

Отже, ідеальна дійсність об'єкта навчальної дисципліни ТСР дозволяє перекоструювати (перебудувати) у кожного з нас уже існуючі знання з цієї теорії, віднайти зв'язки вже існуючих знань з новоутвореними та визначити у перспективі характер можливих знань про цей надскладний об'єкт пізнання. Останній дає змогу здійснити вихід на більш повне і глибоке його інтелектуальне відображення, а відтак й осмислення та розуміння.

Очевидно й інше. Окреслений нами ідеальний об'єкт ТСР сам по собі не містить предмета пізнання. Тому перспективним напрямком подальших наших наукових розвідок буде робота із позначення *предметної сфери* ТСР.

Водночас структура програми академічної дисципліни “Теорія соціальної роботи” має бути такою:

Вступ

Розділ 1. Об'єкт, предмет, мета і завдання ТСР

- 1.1. Об'єкт дисципліни ТСР
- 1.2. Предмет ТСР
- 1.3. Мета ТСР
- 1.4. Завдання ТСР

Розділ 2. Методологія та методи ТСР

- 2.1. СМД- і ВК-методології у ТСР
- 2.2. Принцип вчинковості у ТСР
- 2.3. Методологема світоглядних універсалій як система категорій культури
- 2.4. Принципи соціальної толерантності у ТСР
- 2.5. Система методів ТСР

Розділ 3. Предметно-функціональне поле ТСР

- 3.1. Описова функція та її змістова характеристика
- 3.2. Пояснювальна функція та її змістова характеристика
- 3.3. Прогностична функція та її змістова характеристика
- 3.4. Методологічна функція та її змістова характеристика

Розділ 4. Понятійно-категорійний лад ТСР

- 4.1. Історія термінологічних нововведень
- 4.2. Система понять у ТСР
- 4.3. Основні категорії ТСР
- 4.4. Категорії культури як світоглядні універсалії у форматі ТСР

Розділ 5. Принцип учинковості у ТСР

- 5.1. Вчинок соціальної толерантності
- 5.2. Вчинок соціальної справедливості
- 5.3. Вчинок соціальної допомоги
- 5.4. Вчинок самодопомоги

Розділ 6. Основні парадигмальні карти ТСР

- 6.1. Психоаналітична парадигмальна карта
- 6.2. Бігевіористська парадигмальна карта
- 6.3. Гуманістична парадигмальна карта
- 6.4. СМД-парадигмальна карта
- 6.5. Вітакультурна парадигмально-дослідницька карта

Висновки

1. *Асмолов А.Г.* Как проектировать универсальные учебные действия в начальной школе: от действия к мысли: пособие для учителя / А.Г. Асмолов, Г.В. Бурменская, И.А. Володарская. – М.: Просвещение, 2008. – 151 с.
2. *Грицанов А.А.* Теория / А.А. Грицанов // Новейший философский словарь / сост. и гл. науч. ред. А.А. Грицанов. – [3-е изд., исправ.]. – Мн.: Книжный дом, 2003. – С. 1035-1036.
3. *Гуменюк О.Є.* Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу: [монографія] / Оксана Гуменюк. – Ялта-Тернопіль: Посібники і підручники, 2008. – 340 с.
4. *Лосев О.* Історія естетичних учень: внутрішня методологія курсу / Олексій Лосев // Психологія і суспільство. – 2010. – № 4. – С. 148-162.
5. *Лурия А.Р.* Лекции по общей психологии / А.Р. Лурия. – СПб.: Питер, 2006. – 320 с.
6. *Орбан-Лембрик Л.Е.* Соціальна психологія [Текст]: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Л.Е. Орбан-Лембрик. – К.: Академвидав, 2005. – 446 с.
7. *Прокопенко О.В.* Аксиологічні виміри реального й ідеального у філософській концепції Н. Гартмана // Мультиверсум. Філософський альманах / гол. ред. В.В. Лях. – Вип. 77. – К., 2009. – С. 107–108.
8. *Слободчиков В.И., Исаев Е.И.* Антропологический принцип в психологии развития / В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев // Вопросы психологии. – 1998. – № 6. – С. 3–17.
9. *Слободчиков В.И., Исаев Е.И.* Основы психологической антропологии. Психология человека: Введение в психологию субъективности : [учебное пособие для вузов] / В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 384 с.
10. *Тітов І.Г.* Взаємозв'язок онтологічного, гносеологічного, аксіологічного та праксеологічного аспектів особистісного буття / І.Г. Тітов // Філософські обрії. – 2012. – Вип. 28. – С. 124-134.
11. *Фурман А.В.* Генеза науки як глобальна дослідницька програма: циклічно-вчинкова перспектива / Анатолій В. Фурман / Психологія і суспільство. – 2013. – № 4. – С. 18-37.
12. *Фурман А.В.* Ідея професійного методологування: [монографія] / Анатолій Васильович Фурман. – Ялта-Тернопіль: Економічна думка, 2008. – 205 с.
13. *Фурман А.В.* Методологія наукових досліджень : [модульно-розвивальний підручник] / Анатолій Фурман. – Тернопіль: Економічна думка, 2005. – 40 с.
14. *Фурман А.В.* Парадигма як предмет методологічної рефлексії / Анатолій В. Фурман / Психологія і суспільство. – 2013. – № 3. – С. 72–85.
15. *Щедровицкий Г.П.* Избранные труды / Георгий Петрович Щедровицкий. – М.: Шк. культ. политики, 1995. – 760 с.
16. *Роменець В.А., Маноха І.П.* Історія психології ХХ століття: [навч. посіб.] / Володимир Роменець, Ірина Маноха. – К.: Либідь, 1998. – 992 с.
17. *Ананьев Б.Г.* Человек как предмет познания. – Л., 1968. – 340 с. – Режим доступу: http://elbib.gnpbu.ru/text/ananyev_chelovek-kak-predmet_1968/go,338;fs,1/